

«Ոսթիկ», հայ կանանց ժողովածու, Մլէքսանդրապօլ, 1904:

Իդիվիդուալիստ ազգ ենք, կարծիք չկայ, և մեր գործողութիւնները հասարակական այս կամ այն ասպարէզում անխուսափելիօրէն կրում են իրանց վրայ մեր այդ ցեղական յատկութեան կնիքը: Ընդհանուր հաւաքական հիմունքների վրայ դրուած գործունէութիւնը կարծէք քիչ է բաւականութիւն պատճառում հային, որովհետև անկարելի է դարձնում նրա անհատական կարողութիւնները խիստ բացայայտ պատկերը: Վերջին հանգամանքը անձնական փառքի տեսակէտից շատ էլ ժպտուն չէ:

Թողնենք հասարակական միւս ասպարէզները, ուր սովորաբար հայը սիրում է թէկուզ իր միջակութիւնով մեն-մենակ փայլել և կանգ առնենք բացառապէս գրականի վրայ: Այստեղ էլ մենք գերազանցապէս ինդիվիդուալիստ ենք, արտասահմանեան հայ գաղութները հեղեղուած են հայ խմբագիրներով՝ Եգիպտոսում, Բուլղարիայում, Ամերիկայում, Ֆրանսիայում, նրանք սունկի պէս են բուսնում. միայն Պարիզում մի քանի օր մնացողը կարող է ծանօթանալ տասնեակ անցեալ, ներկայ կամ ապագայ թերթերի խմբագրների հետ: Եւ գիտական ու գրական ձր ճիւղին ասես նուիրուած թերթ չկայ. երկրագործութիւն ու հնագիտութիւն, հասարակագիտութիւն ու գեղարուեստ, երաժշտութիւն ու բնական գիտութիւններ փոխառփոխ դառնում են այդ թերթերի ժամանակաւոր ուշադրութեան առարկան, յետոյ անցնում են, գրական հրապարակի վրայ՝ թողնելով միայն մի խմբագրի անուն: Մենք ոչ դատապարտում ենք այդ և ոչ քաջալերում, որովհետև իւրաքանչիւր հասարակական երևոյթ կեանքի ամբողջութիւնից կտրելու և առանձին քննելու իրաւունքը չունենք: Այդ երևոյթն էլ մէկն է նրանցից և ունի իր թէ լաւ և թէ վատ կողմերը: Դա մի ծայրայեղութիւն է, որ արդիւնք է մեր անցեալի և մեր ժամանակակից ցաւալի իրականութեան:

Նոյն երևոյթը այլ կերպարանքի տակ կրկնւում է է նաև այստեղ մեզանում, ուր գրական հրապարակը համարեա թէ հեղեղուած է բազմաթիւ տհաս, անմիտ, կամ պարզապէս երեխայական մտքի արտադրութիւններով: Գիրք տպելը դարձել է վարակիչ ախտ, և իւրաքանչիւր գրիչ շարժող շտապում է իր խղճուկ անուանը մի նոյնքան խղճուկ անմահութիւն ձեռք բերել: Նոյնիսկ այլևս չեն դիմում գոյութիւն ունեցող արտասահմանեան կամ տեղական թերթերին, ուր կա-

րող է աւելի կամ պակաս ճիշտ քննադատական վերաբերմունք լինել, այլ ուղղակի տպարան են գնում: Դա էլ նոյն հիւանդ անհատականութեան անօգուտ արտայայտութիւնն է:

Ունէինք բազմաթիւ գրական-հասարական ամսագրեր ու թերթեր, նոյնիսկ միջանիսը զուտ մասնագիտական, վերջերս ունեցանք նաև հայ կանանց հանդէս՝ «Արտեմիս»-ը. դուրս է գալիս, որ այսքանը բաւական չէ, որ հարկաւոր է եղել նաև «Հայ կանանց ժողովածո»: Չենք յիշում, թէ ուս կանայք իրանց առանձին հանդէսն ունենան, գիտենք սակայն, որ միջանի տարի Պարիզում հրատարակող Ֆրանսուէիների La Fronde-ը անցեալ տարի փակուեց՝ անկարող լինելով շարունակել իր գոյութիւնը: Այն, ինչ որ անկարելի եղաւ Ֆրանսիայում, հնարաւոր է համարոււմ մեր գունատ իրականութեան մէջ, ուր հայ կնոջ գրուածքը, եթէ այն էլ կայ, հարկաւոր է օտար լեզուից հայերէնի վերածել: Ինչ ուզում են մտածեն հայ կանանց մեկուսացած գրական գործունէութեան կուսակիցները, բայց այս վերջին երևոյթի մէջ մի արուեստական, յետ մղող բան կայ:

Թողնենք սակայն խնդրի այս ընդհանուր հասարակական կողմը և տեսնենք, թէ ի՞նչ են ասում հայ կանայք իրանց այս ժողովածուով:

Առաջնութեան իրաւունքը պատկանում է տիկին Մառի Պէյլրէեանին, որի հրապարակախօսական յօդուածը—«Գինը և հանրային կարծիքը»—բռնում է այս ժողովածուի սկզբի երեսները: «Արտեմիս»-ի տիկին խմբագիրը իր բոլոր հրապարակախօսական յօդուածների մէջ սովորաբար մորալիստ է և որպէս կին՝ անհրաժեշտապէս իր սեռի բռնադատուած իրաւունքների պաշտպան: Կնոջ ստորնացած վիճակի մասին նա նոր բան չի ասում, որ արդէն ասուած չլինէր Փեմինիզմի այլ՝ աւելի հեղինակաւոր ներկայացուցիչների ձեռքով, և մեր կարծիքով այդ հարցում նա մնում է միշտ միակողմանի՝ անկարող լինելով բարձրանալ մինչև բազմակողմանի ըմբռնումը: Եւ ուրիշ կերպ չի էլ կարող լինել, երբ այնպիսի առաջնակարգ կարևորութիւն ունեցող մի խնդիր, որպիսին է կանանց էմանսիպացիան—հայ կանանց ուրոյն էմանսիպացիա չկայ—ուշադրութեան է առնոււմ միմիայն մորալի տեսակէտից:

«Ստեղծելով կնոջ համար գերութեան ստորնացնող կեանքը... անոր հոգւոյն մէջ մեռցուցին ինքնաճանաչութեան, իր անձի գիտակցութեան և արժանապատուութեան վսեմ զգացումները և կինը միշտ ենթակայ դարաւոր ճնշումներու սկսաւ ինքն ալ կամաց կամաց հաւատալ թէ՛ ընութիւնը կամ արար-

չու թիւնը զինքը ստրուկ ստեղծեր է, թէ՛ ինքը դատապարտուած է յաւիտեան ստրուկ մնալու» (եր. 8):

Այդ բոլորը չափազանց ճշմարիտ է, վաղուց յայտնի՝ բայց միթէ միայն կնոջ համար է ստեղծուած «գերութեան ստորնացնող կեանքը», միայն նա է հաւատում, թէ՛ ինքը դատապարտուած է յաւիտեան ստրուկ մնալու: Միլլիօններ կան, որոնք կին չեն և որոնք ստորնացած են և արժանապատուութեան, իրաւունքի գիտակցութիւնը չունեն:

Հասարակական ամբողջ կազմը մի կենդանի հսկայական պիրամիդ է, ուր եռում, կրծոտում են իրար գոյութեան խօլ կռուի մէջ իրար խառնուած դասակարգերը և միլլիօնների անողորմ կռուի մէջ տրորում են և՛ կանայք, որպէս ամենաթոյլերը: Կանանց ստորնացած վիճակը, որքան և նա ծանր լինի, ուրոյն, ամբողջութիւնից կտրուած երևոյթ չէ, նա մարդկութեան գլխին ծանրացած հսկայական ցաւի մի մասն է միայն: Ձարիքն այնտեղ է, այդ ամբողջութեան մէջ է, և մորալի քարոզները անկարող են նրան արմատախիլ անել:

Ճանչնանք մեր արժանապատուութիւնը, բացազանչում է տիկին Պէյլէրեան, քաջ ըմբռնենք մեր բարձր կոչման գիտակցութիւնը, գործենք առողջ և ամուր համոզումներէ առաջնորդած և մոռնանք հանրային կարծիքը»: Գեղեցիկ խօսքեր, բայց ինչպէս մոռանայ ստորնացրած խիղճ կինը հանրային կարծիքը, երբ իր ոտքերի տակ տնտեսական հող չունի, նիւթական կայան չունի. ինչպէս էք կամենում, որ նա շնորհիւ հասարակական յայտնի կարգերի մնալով իրաւագործի, իրական անկախութիւնից զուրկ, անհատական աշխատանքի խիստ սղմուած սանձաններում, կարողանայ կտրտել իր կապերը հասարակութեան հետ, կարողանայ նրա դէմ ընթանալ: Այդ միևնոյն է թէ նաւը խիլ մարդուց և ասել Վեդան, կտրի՛ր ծովը ինքնուրոյն կերպով, եղի՛ր անկախ և ազատ...»

Հասարակական մորալը, ինչքան և նա շաղախուած լինի նախապաշարմունքներով, այնուամենայնիւ անհատների լոկ շահագրգռուած կամայականութեան արդիւնք չէ, որի դէմ հնարաւոր լինի կռուել բարոյական քարոզներով: Այդ մորալը անհրաժեշտապէս կապուած է հասարակական կեանքի նիւթական պայմանների հետ, տնտեսական մի շարք բարդ պատճառների հետ, որոնք հանդիսանում են մարդկային յարաբերութիւնների հզոր ղեկավարներ: Վերջին հանգամանքը բնականապէս չի կարող հերքել և զուտ իդիօլոգիական ֆակտորները, որոնք մարդկային հոգու զաղտնախորհուրդ խորշերից են բարձրանում գուցէ անկախ նիւթական պայմաններից, բայց անուրանալի է,

որ լոկ բարոյական դաստիարակութիւնը ինչպէս կարծում է տ. Պէլլէրեան, չպիտի կարողանայ հասարակական մորալը փոխել և ստորնացած կնոջը բարձրացնել: Մի թէ քիչ են աշխարհում լաւ դաստիարակուած բայց ընկած կանայք, աշխարհի բոլոր ծայրերում: Լաւ դաստիարակութիւնը օժանդակիչ է, բայց նա բոլորը չէ: Չարիքը աւելի լայն է և աւելի խորը, քան կարծում է տ. Պէլլէրեան:

«Ոստիկ»-ի գեղարուեստական բաժնում տեղ են բռնում մի քանի պատմուածքներ՝ «Տանջուածի բողոքը» տ. Զ. Մեհրաբեանի, «Պօան»՝ Միպիլի, «Միայն մէկը չզղջաց»՝ Զ. Մեհրաբեանի և «Երկու նամակ» իշխ. Ս. Վ. Արղութեան-Երկայնաբազուկի: Այս պատմուածքները բացի մէկից («Միայն մէկը չզղջաց») գրուած են հասարակական-բարոյական որոշ տենդենցիայով և այսպէս թէ այնպէս կապուած են բուրժուա շրջանի ներքին կեանքի հետ: Սկսենք առաջինից. — «Տանջուածի բողոքը» նիւթը պարզ է. հերոսուհին, տիկին Աշոտեան, որ՝ ի դէպ է ասել՝ իրանից ոչինչ չի ներկայացնում, ընտրել է ամուսին մի տգէտ, ախտաւոր և հարուստ վաճառական: Նա չգիտէ, թէ նա ախտաւոր է, բայց լաւ գիտէ, որ նա տգէտ է և հարուստ: Եւ նա ամուսնանում է նրա հետ: Հետեանքը պարզ է. ամուսինը վարակում է կնոջը, և նրանց կեանքը դառնում է դժոխք: Գարեգին Աշոտեանը մեռնում է, իսկ տ. Աշոտեանը երկար ժամանակ տառապում է նոյն հիւանդութեամբ, ի վերջոյ նոյնպէս մեռնում անիծելով ժամանակակից հասարակութիւնը, որ երկու չափ, երկու բարոյականութիւն ունի, մէկը կանանց, միւսը տղամարդկանց համար: Նիւթը նոր չէ, բոլոր ֆեմինիստների և մասնաւորապէս մորալիստների բողոքի առարկան է ժամանակակից հասարակական մորալը, որ հանդիսանում է որպէս բացարձակ անարդարութիւն դէպի կանայք: Յոյզ ու թափ տալու համար այդ արդէն հին բողոքին հարկաւոր էր աւելի գեղարուեստականութիւն, հոգեկան տանջանքների աւելի ընդլիճ արտայայտութիւն, քան այդ յաջողուել է հեղինակին: Երբ յայտնի նիւթը ծեծւում է թէկուզ գեղարուեստական պատկերի տակ, բայց անգոյն, շարլոն ձևով, վիպական գրուածքը դառնում է խղճուկ հրապարակախօսութիւն: Տ. Մեհրաբեանի պատմուածքը հէնց այդպիսի հրապարակախօսական գրուածքի տպաւորութիւն է գործում, և նրա վրայ ոչինչ չեն աւելացնում վերնագրի տակ դրուած «հոգեբանական էտիւզ» բառերը:

Տ. Արղութեանի «Երկու նամակը» մեր կարծիքով աւելի օրիգինալ է իբրև միտք և աւելի արժէք ունի իբրև գրուածք:

Ընդամենը երկու կարճ նամակ է, և նրանց մէջ հեղինակը կարողացել է խտացնել մի ամուսնական փշրուած երջանկութեան պատկեր: Դժբախտութիւնը ծագել է նրանից, որ երջանիկ և սիրող կինը յանկարծ իմացել է, որ ամուսինը իրանից առաջ ունեցել է մի ուրիշ սիրային կապ, նոյնիսկ հայր է մի երեխայի: Այս ճշմարտութիւնը չափազանց դառն է սիրող կնոջ համար, նա տանել չի կարողանում իր ծանր յուսախաբութիւնը իր հաւատի մահը և դժբախտ է: Այստեղից հարց է ծագում, պարտական են ամուսինները փոխադարձաբար պատմել իրար իրանց անցեալը, թէ՛ լուսթիւնը գերադասելի է ամուսնական երջանկութեան համար: Բուրժուա մտքալը, ամուսնական կեանքը բազմաթիւ այսպիսի հարցերի մի ժողովածու է, որոնց պատասխանել չի կարելի, որովհետև այդ դասակարգի հիմունքը փթած է և արտաքին փայլի տակ ապրում է հրէշաւոր արատւրդը: Պատմեն թէ չպատմեն, դրանով ոչինչ չի փոխուի, ամուսնութեան ժամանակակից պայմանները չեն լաւանայ, չի գեղեցկանայ: Սիպիլի «Պօան» իսկկիսկ պոլսական նորավէպ է: Ճոխ լեզու, սիրուն պատկերներ, պատմելու շնորհք, բայց այդ բոլորի հետ միասին անպատճառ մի տարօրինակութիւն: Տիկին Մաքրիկը ջահիլ սիրուն կին է, կեանքի վայելքի, գեղեցկութեան սիրահար, պաշտուելու հետամուտ: Բայց և նա մայր է, սիրող մայր մի հատիկ աղջկայ, որ ծանր հիւանդ է: Մաքրիկը իր սովորութեան հակառակ առաւօտը վաղ վեր է կենում շտապում փողոց մի բժիշկ կանչելու: Եւ ի՞նչ, այդ մայրը ճանապարհին շմում է տղամարդկանց հայեացքներից, երեխայի պէս գրաւում է խանութների առաջ ցուցադրուած կանացի դարձերով և վերջիվերջոյ թեթև ներքին կռուից յետոյ մի պօտա է գրնում՝ ծախսելով բժշկին յատկացրած փողը, ձգում է պարանոցը և խորխտ ու գեղեցիկ անցնում է իր վրայ ուղղած հայացքների առաջից, տուն է դառնում առանց բժշկի, առանց դեղի: Աղջիկը մեռնում է յաջորդ առաւօտ, իսկ կանչած բժիշկը յայտնում է, որ նախընթաց օրը կարող էր փրկել երեխային, եթէ կանչուած լինէր: Յուսահատուած ու գժբախտ կինը իր զգացած բուռն ապաշաւանքն ու ցաւը արտայայտում է փետելով այն պօտա-ի փետուրները, որ իր միակ զաւակի մահուան պատճառ եղաւ: Ահա կարճ կերպով Սիպիլի պատմուածքի բովանդակութիւնը: Այս գրուածքն ինչպէս ասացինք գեղարուեստական երկին անհրաժեշտ բոլոր արտաքին պայմաններն ունի. կարգացում է հաճոյքով, հեշտութեամբ և նոյնիսկ հետաքրքրութեամբ: Բայց ներքինը, հիմնական միտքը մեր կարծիքով զուրկ է հոգեբանական հիմունքից և մեղանչում է մայրութեան այն-

քան զօրեղ, այնքան անձնուրաց զգացմունքի դէմ: Ընդունում ենք, որ կարող են պատահել մայրեր, որոնք իրանց անձնական անմիտ, սին վայելքները կը դերադասեն իրանց զաւակներէց, բայց այդպիսիներէ հետ մենք սովորաբար չենք կապում իսկական ընթոյշ մայրութեան այն գրաւիչ գաղափարը, որ քաղել ենք մեր ծնողների սրտից: Մեզ հակասական է թւում, որ մի կողմից Մաքրիկը այնպէս սիրում է իր զաւակին, այնքան անկեղծ կսկիծ ունի նրա հիւանդութեան պատճառով, որ «հակառակ մշուշին, հակառակ ձմեռ ատտուններու սարսաղազեցիկ ցուրտին... փողոց ընկեր էր բժիշկ մը գտնելու համար իր պզտիկ աղջկան, որ կրակներու մէջ էր առջի իրկուընէ իվեր» և միւս կողմից նոյն Մաքրիկը (թող նա լինի պճնասէր, վայելքի հետամուտ, թեթեամիտ) յանկարծ փողոցում մոռանայ իր մեռնող զաւակին և նրա կեանքը վճարի մի զարդ գնելու. համար: Մայրերը, որոնց հոգին հրէշաւոր կերպով խեղաթիւրուած չէ, ամեն բան կարող են մոռանալ, բացի հիւանդ զաւակը: Եւ Միպիլի Մաքրիկը իբրև տիպ մեզ թւում է չափազանց հակասական:

Ահա այն երեք պատմուածքները, որոնք այսպէս թէ այնպէս շօշափում են հայ բուրժուա կնոջ կեանքը: Իզուր մենք փնդրեցինք այս ժողովածուի մէջ մի գրուածք, որ խօսէր մի փոքր հայ ժողովրդի կնոջ կեանքից, այն համը ու հնազանդ սառապողից, որի անունն է հայ գեղջկուհի, նա, որ այնքան դարերի ընթացքում իր սրտում կրել է մի ամբողջ ազգ և թիկունքին իր ցեղին վիճակուած գերագոյն ստրկութեան բոլոր: Այդ մարտիրոս կնոջ հսկայ ցաւի առաջ ի՞նչ արժէք ունին բուրժուա կոկեանների ճոճոսան վշտերը, որոնք ծագում են առնում իրանց շրջանին յատուկ ախտերից:

Ուշագրաւ մի հանգամանք է, որ «Հայ կանանց ժողովածուն» իր բովանդակութեամբ նոյնքան հայկական է, որքան հայկական կը լինէր օրինակ ուր, ֆրանսիացի կանանց որևէ ժողովածուն: Այստեղ առաջին անգամ հայ կինը հրապարակ է գալիս որպէս գեղարուեստական գրող, և նրա ընտրած նիւթը համարեա ոչ մի առընչութիւն չունի հայկական իսկական միջավայրի հետ, մեր ժողովրդի հոգու հետ, ուր այնքան հզօր յոյզեր են աղմկում, և որ այնքան հետաքրքիր է, այնքան հարուստ ցաւերով և յոյսերով. կրկնում ենք, հետաքրքիր երեւոյթ է հայ կանանց ժողովածուի այս աչքի ընկնող խորթութիւնը և դժուար հասկանալի չէ: Մեր կրթուած կամ այդպէս համարուած տիկիները... նոյնքան խորթ են մեր կեանքին, որքան իրանց այս ժողովածուն: Նրանք չգիտեն նոյնիսկ այն

լեզուն, որ միայն կարող է խօսել հայ ժողովրդի հոգուն, չեն ճանաչում նրանց, որոնց համար գրում են, ինչո՞ւ չաւելացնենք՝ չեն էլ սիրում ո՛չ մէկը, և ո՛չ միւսը: Բայց թողնենք այս ցաւտա խնդիրը, որ մեզ շատ հեռու կը տանի:

Միքանի խօսք էլ ասենք չորրորդ պատմուածքի մասին («Միայն մէկը չզղջաց»), որ միակն է իր տեսակի մէջ իբրև հայ ժողովրդական կեանքի պատկեր և պատկանում է դարձեալ տ. 2. Մեհրաբեանի գրչին: Ափսոս որ չենք կարող ասել, թէ՛ յարգելի տիկինը այս գրուածքում աւելի յաջողութիւն ունի քան առաջինում: Գեղարուեստական երկի լուծումը դիպուածի մէջ դնելը ապացոյց է ստեղծագործական կարողութեան խոշոր պակասութեան: Հէնց այս է, որ աչքի է ընկնում այս պատմուածքի մէջ: Գիւղում զուր տեղը մատնուած է մի անմեղ ուսուցիչ, որ բանտ է նետած կախաղան բարձրանալու համար և ահա վրայ է հասնում աստուածային պատիժը. գիւղը աւերակ է դառնում երկրաշարժից: Հասկանալի է, որ խաւար ժողովուրդը այս չարիքը վերագրում է իր մեղքերին (սուտ վկայութեան ուսուցչի դէմ) և զղջում է: Զի զղջում միայն մէկը, անմեղ ուսուցչին կորցնելու իսկական հեղինակը—Ակոբ աղան, որ շարունակում է նորանոր մատնութիւններ կատարել սրա-նրա դէմ: Այս գրուածքի մէջ ոչինչ չկայ, որ նրան գեղարուեստական երկերի կարգը դասէր: Գաղափարը թոյլ, լուծումը արուեստական, պատմելու եղանակը ճապող, ամբողջը ձանձրալի:

Ժողովածուի մէջ կան միքանի ուրիշ պատկերներ, ինչպէս «Բողոք», «Մի բոպէ», որոնք բնաւ կարող էին չլինել: Աւելի լաւ է տ. Պէյլերեանի «Մէլիմ աղան» արարական կեանքից, որը նսայելով իր նիւթի խիստ պարզութեան և վիպական ինտորիզի բացակայութեան՝ կարդացում է հաճոյքով շնորհիւ բանաստեղծական հարուստ լեզուի և յաջող պատկերներին: Չենք խօսում նաև տ. Պալեանի փիլիսոփայական փորձի մասին—«Մատերիալիզմը»,—որ դասագրքային գրուածքի բնաւորութիւն ունի և զուրկ է ինքնուրոյնութիւնից. նրա մէջ հեղինակի անհատականութիւնը իջել է աշակերտական վիճակի:

Ժողովածուի զարգն է կազմում «Մանջուրական սահմանի վրա» օրիորդ Մելիք-Հայկազեանի: Հեղինակը առիթ է ունեցել մի երկու տարի ապրել մանջուրական սահմանի վրայ և մի անգամ այցելել է Այգուն քաղաքը բացառիկ բարեպատեհ պայմաններում, որոնք հնար են տուել նրան մօտիկից տեսնել մանջուրական և չինական կեանքի բնորոշ կողմերը: Ահա երկու տարուայ իր ընդհանուր տպաւորութիւնները և այդ ճանապարհորդութիւնն է, որ նա նկարագրում է յիշեալ

յօդուածում: Այս գրուածքի մէջ երևում է օրիորդի դիտելու աչքի ընկնող ընդունակութիւնը: Մօտ երեսուն երեսից բաղկացած այդ աշխատութեան մէջ չկայ ոչինչ, որ ընդհանրապէս յայտնի և շատերին ծանօթ լինէր չինական կեանքից: Համարեա բոլորն՝ ինչ նա ասում է նոր է, և՛ որ գլխաւորն է՝ երկրորդական նորութիւն չէ, այլ վերին աստիճանի բնորոշ: Ե՛ւ այն սիւները, որոնք տնկուած են ճանապարհին ի պատիւ առաքինի կանանց, և՛ դագաղների մէջ ծառերից կախուած աղքատ մեռելները, որոնք սպասում են գարնան մի գերեզման ունենալու համար, որովհետև ձմեռը գետին փորելը թանգ է, յետոյ չինական տան ներսը, կանայք իրանց ներքին աշխարհում, նրանց զգեստը, կերակրները, հանդէսները, ամբոխը, ուրախութիւնները, չինացու հոգեբանութիւնը, նրա խորամանկ բնաւորութիւնը կայլն կայլն, այս բոլորը հիանալի կերպով են դիտուած և խիստ հետաքրքիր են: Աւելացնենք և այն, որ օրիորդը պատմել գիտէ, պարզ, անպաճոյճ և՛ որ գլխաւորն է՝ անկեղծ ոճով, ցուցամոլութեան, ազդեցութիւն գործելու ոչ մի նշոյլ: Իր անձնական խորհրդածութիւնները չափաւոր են և խելացի: Այս բոլորը միասին օրիորդի ճանապարհորդական նըկարագիրը դարձնում են խիստ գրաւիչ, և մարդ վերջացնելով ակոսում է, որ շարունակութիւն չկայ:

Ահա բոլորը՝ ինչ դրել են գրական հրապարակի վրայ հայ կանայքը իրանց ժողովածուով: Հաշտուենք փաստերի հետ. գոհ լինենք և՛ նրանով, ինչ ունենք: Իրականութիւնը բռնադատել նշանակում է աշխատել թուզից խաղող քաղել: Ի՛նչ ասել կ'ուզի, որ ներկայ ժողովածուն մշտական, պարբերական դառնալու յաւակնութիւն չունի, գոնէ մենք շատ սկեպտիկ ենք դէպի մի այդպիսի ձեռնարկութիւն մեր ներկայ գրական-հասարակական պայմաններում: «Ստիկը» կարող է դադարել աւելի կամ պակաս մօտիկ ապագայում. մեծ կը լինէր նրա կատարած ծառայութիւնը, եթէ գոնէ իր գոյութեան ընթացքում կարողանար գէթ մի քանի հայ տիկիւնների և օրիորդների սովորեցնել գրելիչ շարժել և նետուել գրական ասպարէզը: Մեր խօսքը վերաբերում է մանաւանդ ուսանայ կանանց, որոնք, ցաւալի է ասել, մինչև այսօր համր են: Դա մի ցաւոտ երևոյթ է, որ ընդհանուր և խորին ուշադրութեան առարկայ պէտք է դառնայ, որովհետև կապուած է մի շարք ծանրակշիռ հանգամանքների հետ: Չափազանց յայտնի ճշմարտութիւն է, բայց ստիպուած ենք կրկնել, որ այն շրջանում, ուր մեռնում է մայրենի լեզուն, տոհմային գրականութեան մասին խօսք լինել չի կարող: Հայ կիւնը մեզ մօտ կանգնած է մի ճանապարհի վրայ, որ խորին

մտահոգութիւն կարող է պատճառել մեր և ինքնուրոյն գրահանութեան նախանձախնդիրներին: Այդ կինը առանց մտածելու, առանց գիտակցութեան թր աւուր մաս-մաս սպանում է իր մայրենի լեզուն, և եթէ այսպէս շարունակուի, հետուչէ այն ժամանակը, երբ գրագէտ հայ կինը կը դաճայ մի բացարձակ անկարելիութիւն: «Ոստիկը» լաւագոյն ապացոյցն է, թէ ինչ է նշանակում անծանօթ լինել հայրենի միջավայրին, խորթանալ հայրենի այնպիսի աւանդութիւններէրց, որպիսին է լեզուն, անգիտանալ ազգային նկարագիրը, հոգեբանութիւնը, մի խօսքով այն բոլորը, ինչ կազմում է մի ժողովրդի ինքնատիպ ֆիզիօնոմիան: Լեզու և գրահանութիւն միեւնոյն բաներն են. երբ չկայ առաջինը, երկրորդը ոչ մի պայմանով չի կարող լինել: Մենք աւելին կ'ասենք—լեզուն կորցրած դասակարգը ոչ թէ տոհմային, այլ առհասարակ ոչ մի գրահանութիւն չի կարող արտադրել, նրա հոգին այն ճխլուած, տրորուած բոյսն է, որ միշտ վիրաւոր է, և երբէք պտղաբերել չի կարողանում: Հետուչերթալու համար ի նկատի առնենք մեր կեանքից մի ուշադրաւ փաստ: Բարձրագոյն կրթութեան հետամուտ թիւրքահայ օրինորդներ համարեա չկան Եւրոպայում, բայց Պոլիսը միշտ ունեցել է կին գրողներ. դրա հակառակ երոպական զանազան կենտրոններում բազմաթիւ են հայ օրինորդներ մեր երկրից, բայց և այնպէս կին գրող չունենք և չենք էլ ունենայ հրապարակի վերայ: Պատճառը կարծում ենք չափազանց պարզ է, որպէսզի հարկ լինէր աւելորդ բացատրութիւնների մէջ մտնել:

Ա. Ա.

Dr. Franz Schaffer: «Cilicia».—Դոկտ. Ֆրանց Չաֆֆեր՝ «Կիլիկիա»:

Մատենախօսութեանս նիւթ կազմող աշխատութիւնը պատկանում է Վիեննայի համալսարանի աշխարհագրութեան և երկրաբանութեան ուսուցչապետ դոկտ. Շաֆֆերին, որ աշխարհագրական գիտութեան մէջ յայտնի է Կիլիկիայի մասին հրատարակած իր մի շարք աշխարհագրական-երկրաբանական հետազօտութիւններով: Նրա գիտական վերջին գործը վերոյիշեալ «Կիլիկիա» վերնագրով աշխարհագրութիւնն է, որ սկզբում մաս-մաս հրատարակուել է պրոֆ. Սուպանի խմբագրութեամբ լոյս տեսնող «Pettermann's Mittheilungen» յայտնի աշխարհագրական ամսագրում և յետոյ իբրև յաւելուած հրատարակութիւն լոյս է տեսել առանձին գրքով:

Այս աշխատութիւնը հետաքրքիր է նամանաւանդ մեզ